

“Osprey and conspiracy” as a state crime on Ukrainian lands according to the Code of Law of 1649

«Скоп і змова» як державний злочин на українських землях за «Соборним уложенням» 1649 року

Vadim Kozlanyuk

Key words:

“osprey and conspiracy”, Code of Law of 1649, system of punishments, state crimes, criminal responsibility.

Ключові слова:

«скоп і змова», «Соборне уложення» 1649 р., система покарань, державні злочини, кримінальна відповідальність.

У процесі розбудови суверенної та незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів і покарань взагалі та державних злочинів зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, існуючі сьогодні дослідження недостатньою мірою відтворюють становлення та розвиток системи державних злочинів в історії українського права. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній Українській державі відбуваються складні та неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві значущим та актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Варто зазначити, що питання історичного розвитку системи кримінального права України взагалі та державних злочинів на українських землях у польсько-литовську добу зокрема були предметом досліджень багатьох учених, а саме: Т. Агузарова, І. Бойка, М. Володимирського-Буданова, Г. Котошихіна, В. Манькова, В. Ліновського, С. Рогова, В. Сергєєвича, Г. Тельберга, М. Тихомирова, О. Чистякової та інших.

Метою статті є виявлення історичних закономірностей формування «скопу та змови» як державного злочину на українських землях та його регламентації за нормами «Соборного уложення» 1649 р. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- встановити склад цього злочину відповідно до норм «Соборного уложення» 1649 р.;
- виявити, які чинники впливали на формування цього злочину в досліджуваній період;
- визначити основні відмінності «скопу та змови» від інших схожих діянь.

У перші роки після укладення українсько-російського договору 1654 р. указом російського царя Олексія Михайловича було вирішено, щоб у Малоросії управляли й судили за своїми стародавніми правилами. Зокрема, в його «Жалуваній грамоті Війську Запорозькому» від 27 березня 1654 р. чітко зазначалося: «Ми, великий государ, веліли їм бути під нашою, царського величства високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і великих князів литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх...»¹. Однак, поступово обмежуючи суверенність Української держави, царизм починає запроваджувати російське законодавство. Зокрема, в Україні поширюються такі джерела російського права, як царські грамоти, укази, визначення, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази, артикули тощо. За підрахунками сучасного дослідника доби Гетьманщини І.Й. Бойка, налічувалося кілька сотень таких

¹ Ільницька С.В. Історія становлення законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2013. Вип. 58. С. 289–295.

документів². У них знаходять відображення нові норми кримінального права, зокрема й щодо масових заворушень, які вважаються державною зрадою, посяганням на життя й здоров'я царя, його сім'ї³.

Якщо «Судебник» Івана III 1497 р. у ст. 9 встановлював кримінальну відповідальність «подымщиков», «зажигальщиков», «крамолников» (тобто тих, хто «подимав», збуджував населення на бунт проти правопорядку), то «Соборне уложення» 1649 р., що запроваджувалося в Україні в другій половині XVII століття, визначало як тяжкий державний злочин «бунт», «змову» та «скоп», спрямовані проти особи царя чи його сім'ї.

Варто зауважити, що особливості правової регламентації системи державних злочинів і зокрема «скопу та змови» за «Соборним уложенням» 1649 р. обумовлені низкою передумов та самим процесом розроблення та прийняття цього нормативно-правового акта. Наприклад, утворення Російської централізованої держави вимагало зміни всієї політичної системи, всіх сюзеренно-васальних відносин; колишні великі князі стають васалами московського великого князя, складається складна ієрархія феодалних чинів. Основу станово-представницької системи правління склали феодална (світська та духовна) аристократія, служиле дворянство та верхівка посаду. Змінився державний апарат. Великий князь став називатися царем (1547 р.) за аналогією з ординським ханом чи візантійським імператором. Самодержавна влада характеризувалася абсолютною незалежністю та суверенністю⁴.

У першій половині XVII ст. активізується законодавча діяльність Російської держави, вінцем якої стало розроблення та прийняття «Соборного уложення» 1649 р.⁵. «Якщо безпосередніми причинами створення «Соборного уложення» послужили повстання 1648 р. в Москві та загострення класових і станових протиріч, то глибинні корені його таїлися в еволюції соціального й політичного ладу Росії та переході від станово-представницької монархії до абсолютизму, що насувається»⁶.

«Соборне уложення» 1649 р. – перший в історії феодалної Росії систематизований збірник юридичних норм, що стосуються державного, адміністративного, цивільного, кримінального права та порядку судочинства⁷. Воно значно відрізняється від аналогічних пам'яток права феодалних держав Західної Європи за рядом моментів: по-перше, ступенем систематизації правового матеріалу; по-друге, глибиною та чіткістю розроблення юридичних понять, законодавчою технікою конструювання норм; по-третє, обсягом юридичного змісту⁸.

Г.Г. Тельберг зазначає, що «Соборне уложення»: «а) по-перше, не відводить у своєму викладі самостійного місця для політичних злочинів, а змішує їх в одну групу з іншими найтяжчими посяганнями – вбивством, підпалом і татбовою; ця близькість свідчить, звичайно, про те, що він розуміє важливість політичних посягань, але з іншого боку, у цій же близькості – це точна ознака того, що для законодавця залишається незрозумілим ні своєрідність цих злочинів, ні їхнє головне значення в державному житті; б) по-друге, постанови (що були до «Соборного уложення») вражають чіткою лаконічністю виразів, яка доходить до того, що весь юридичний склад злочину характеризується одним найменуванням злочинного суб'єкта – «кормольник, переветник, градской сдавец»; в) цим обумовлюється, нарешті, третя риса – абсолютна неясність сутності злочину, крайні труднощі в його розумінні...»⁹.

«Уложення» знаменує новий етап в кримінально-правовому захисті представника влади. Під час його оцінювання треба мати на увазі, що багато постанов «Соборного уложення» є прямою та безпосередньою реакцією на масові антифеодалні виступи селян і посадських людей (наприклад, відповідальність за дії «скопом і змовою» проти «Царської величності» і государевих бояр, воєвод, приказних людей; замах на вбивство та вбивство залежною людиною свого пана («кому він служить») і, навпаки,

² Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 55.

³ Там само. С. 56.

⁴ Агузаров Т.К., Грачева Ю.В., Чучаев А.И. Уголовно-правовые проблемы охраны власти (история и современность): монография. М.: Проспект, 2016. С. 154.

⁵ Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX веков : в девяти томах : Т. 3 : Акты Земских соборов. М. : Юрид. Лит., 1985. С. 143.

⁶ Там само. С. 144.

⁷ Тихомиров М.Н. Соборное уложение 1649 года: Учебное пособие для высшей школы / М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. М.: Издательство Московского университета, 1961. С. 198.

⁸ Там само. С. 199.

⁹ Тельберг Г.Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. М., 1912. С. 167.

звільнення від відповідальності боярських дітей, їхніх родичів і приказчиків за вбивство селянина в «бійці, а не умисно»)¹⁰.

Самий злочин, за «Уложенням», розуміється «як будь-який опір царській волі», порушення приписів влади.

У «Соборному уложенні» закладені витоки класифікації злочинів з огляду на їхню спрямованість. На перше місце поставлені діяння проти церкви, які досі включалися до канонічного права, далі йдуть посягання проти держави й особи государя, проти порядку управління. В.А. Ліновський зазначає: «Порівнюючи «Уложення» з колишніми постановами, видно, що назви державних злочинів залишилися майже ті самі; але саме їхнє поняття змінилося. Погляд, який личить часу, що близький до удільного періоду, повинен був змінитися тоді, коли єдинодержавство сильно зміцніло та ввело правильне управління державою»¹¹.

Отже, політичний (державний) злочин, що полягає в приході скопом і змові до царя, бояр, окольничих думних і ближніх людей, а в містах і полках – до воєвод і приказних людей, служить предметом ст. ст. 20–22 «Уложення». Законодавець пов'язував приход скопом і змову з наміром «грабити» й «побивати» тих, до кого приходили¹².

На думку О.В. Чистякової, тексти ст. ст. 20 і 21 складені на основі форми поручного запису для повстанців м. Козлова. У них йдеться про два види злочинів: а) посягання на царя та представника царської влади; б) помилковий донос як щодо них, так і помилковий донос із боку воєвод і приказних людей щодо чолобитників¹³.

Виділення в цих статтях осіб, які наділені державною владою та перебувають під особливим захистом закону, підкреслюється наявністю статей в гл. X (ст. 198, 199), які передбачають приход скопом і змову до приватних осіб із метою грабежу або нанесення безчестя. Різницю об'єктів скопу та змови визначала відмінність каральних санкцій: у першому випадку – смертна кара для всіх учасників скопа та змови незалежно від обставин справи та ступеня винності, у другому – смертна кара тільки для головного винуватця, і то за наявності вбивства будь-якого з жителів двору, який став об'єктом нападу, а для інших учасників – заслання та батіг. Суб'єктом злочину приходу скопом і змови є велика сукупність осіб, об'єднаних попереднім задумом й угодою, що позначалося словом «змова». Центр тяжкості у визначенні складу злочину припадав саме на ці вихідні моменти, а не на прагнення «грабити й побивати»¹⁴. Але оскільки практика народних повстань, особливо в 1648 р., підказувала частий зв'язок скопа та змови з пограбуванням і побиттям представників панівної верхівки суспільства, законодавець обґрунтовано об'єднав ці склади діянь. Виступ проти феодального правопорядку як один із виявів станової боротьби розцінювалося як основний політичний злочин.

Як вказано вище, згідно із ст. 20 «Уложення» потерпілими від «скопу та змови» є государ і призначені посадовці – представники царської влади¹⁵. Наявне в зазначеній статті, а також у ст. 21 «Уложення» словосполучення «и ни на кого никому не приходите» треба, на нашу думку, трактувати вузько: у законі йдеться про осіб, що представляють органи центрального та місцевого управління, а не про всіх підданих Московської держави. На користь такого висновку свідчить ст. 22 «Уложення», що передбачає відповідальність за помилковий донос, «скоп і змова» виключно проти приказних людей, а також ст. ст. 198 і 199 «Уложення» (гл. X), про які ми вже згадували. Злочини, передбачені зазначеними статтями, характеризуються законодавцем майже так само, як посягання, що описані в гл. II «Уложення»; їхні відмінності зводяться до одного – коло потерпілих від злочину: у першому випадку «скоп і змова» спрямовані проти приватної особи, у другому – проти представників органів державного управління. Звідси й велика різниця в суворості покарань.

¹⁰ Маньков А.Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России. Л.: Наука, 1980. С. 266.

¹¹ Линовский В.А. Исследование начал уголовного права, изложенных в «Уложении» царя Алексея Михайловича. Одесса, 1847. С. 166.

¹² Агузаров Т.К., Грачева Ю.В., Чучаев А.И. Уголовно-правовые проблемы охраны власти (история и современность): монография. М.: Проспект, 2016. С. 157.

¹³ Чистякова Е.В. Городские восстания в России в первой половине XVII века. Воронеж, 1975. С. 112.

¹⁴ Агузаров Т.К., Грачева Ю.В., Чучаев А.И. Уголовно-правовые проблемы охраны власти (история и современность): монография. М.: Проспект, 2016. С. 157.

¹⁵ Соборное уложение 1649 г. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 3: Акты Земских соборов. М.: Юрид. лит., 1985. С. 211.

«Скоп і змова» – складне поняття, що характеризується сукупністю осіб, об'єднаних попередньою угодою. У цьому разі слово «скоп» означає безліч осіб, які беруть участь у вчиненні злочину, а «змова» вказує на наявність попередньої угоди між винними. Цей висновок, зокрема, заснований на порівняльному аналізі ст. ст. 20 і 22 «Уложення». В останній із них «скопу та змові» протиставляється ситуація, згідно з якою «служилые и иных чинов люди» приходять до воєводи «немногими людьми».

Досить складною для оцінювання видається вказівка законодавця на такі дії, як «приходити, грабити, побивати». Два останні слова вказують на діяння, які були самостійними злочинами. Вбивство («побивати») описується в цілому ряді статей гл. XXI і XXII «Соборного уложення», відповідальність за нього диференціюється залежно від ряду обставин, передусім від обставин вчинення злочину та його цілей. Грабіж («грабити») згідно з московським законодавством здебільшого визнавався як цивільне правопорушення (ймовірно, у зв'язку з цим і санкція, наприклад ст. 136 «Уложення», передбачала покарання «пеней, что государь укажет»).

Г.Г. Тельберг вважав, що грабіж, про який ідеться в ст. 20 «Уложення», відрізняється двома ознаками: «а) множинністю учасників і б) антиурядовим характером»¹⁶. Однак учений при цьому стверджував, що «ані грабіж, ані вбивство як результат скопа та змови не є істотними для складу цього злочину. Вони можуть входити в наміри дійових осіб, можуть бути випадковими й непередбачуваними епізодами в розвитку масових заворушень, але можуть і бути зовсім відсутніми. Якби ці результати вважалися законодавцем істотними для злочину, описаного в ст. ст. 20 і 21, то йому довелося б в особливій постанові передбачити караність таких випадків скопа та змови, які не були ускладнені ані вбивством, ані грабунком. Однак «Уложення» цього не робить; отже, результати скопа та змови вбачаються законодавцю байдужими або, точніше, несуттєвими, і для буття злочину досить, щоб «многие люди скопом и заговором прихаживали» на царську величність або на государевих думних і приказних людей».

Напад на думних і близьких до государя людей Г.К. Котошихін пояснював метою діянь – «учинить в государстве смуту для грабежу домов и животов»¹⁷. Ймовірно, це найбільш обґрунтований підхід до тлумачення волі законодавця, який визнав аналізоване діяння небезпечним державним злочином і передбачив за його вчинення суворе покарання. Однак не можна забувати й про мотив діяння. По суті, злочини, які передбачені ст. ст. 20 і 21 «Уложення», відбуваються у зв'язку з діяльністю тих осіб, проти яких здійснюється «прихаживание скопом и заговором». «Прихаживание» стає незаконним саме через мету, яка, наприклад, у ст. 22 «Уложення» характеризується такими словами: «приходить для воровства»¹⁸. Цій меті в «Уложенні» протиставлено іншу мету – «прихаживание для челобитья». Саме за цією ознакою в ст. ст. 20–22 «Уложення» дається відмінність злочину («прихаживания для воровства», тобто для вчинення будь-яких ворожих дій) від незлочинного діяння, яке виражається в тому, що до воєводи звертаються не «скопом или заговором», а групою в декілька чоловік для клопотання про що-небудь.

Крім того, вказана дія («прихаживание») відбувається незаконно; остання обставина характеризується словом «самовольством», що тоді означало будь-яку дію, вчинену всупереч наявній офіційній забороні (наприклад, «указу великого государя противним же не бути и самовольством не жити»).

Відмінність посягання на життя та здоров'я государя полягає у змісті наміру винних. Під час вчинення діяння, передбаченого ст. 1 «Уложення», діяння безпосередньо зазіхає на життя або здоров'я представника вищої державної влади. Під час «скопу та змови», коли воно спрямоване проти царської величності, умисел не має такого змісту: натовп прагне впливати на верховну владу шляхом загрози або насильства, щоб нав'язати їй свої вимоги або перешкодити здійсненню певних дій.

Мабуть, складніше провести межу, що відокремлює «скоп і змову» від зради. У літературі з цього приводу висловлені різні думки. Наприклад, М.Ф. Владимирський-Буданов вважав, що злочин, який містить у собі «скоп і змову», є нічим іншим, як «верховною зрадою», поняття якої поширено «на повстання проти провінційних органів влади»¹⁹. Не погоджуючись із таким тлумаченням закону, Г.Г. Тельберг пише: «У зраді умисел складається з наміру вчинити таку дію, яка, приносячи шкоду інтересам Московської держави, служила б для прямої користі іншої державної влади, а в «скопі та змові» у свідомості чинного суб'єкта є

¹⁶ Тельберг Г.Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. М., 1912. С. 90.

¹⁷ Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича. М.: РОССПЭН, 2000. С. 38.

¹⁸ Соборное уложение 1649 г. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 3: Акты Земских соборов. М.: Юрид. лит., 1985. С. 146.

¹⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. СПб.– К., 1909. С. 163.

абсолютно чужою ідея щодо інтересів і користі будь-якої іншої державної влади <...> У найтяжчих видах зради умисел злочинця спрямований на відібрання верховної влади у правлячого государя, тобто або на повалення його з престолу, або на зменшення території, підвладної йому; а в «скопі та змові» умисел не йде далі за прагнення впливати на владу, щоб домогтися від неї певного рішення; тому «скоп і змова», вдало доведені до кінця, залишають в недоторканності всю повноту верховної влади, не призводять ні до зміни династії, ні до зменшення території. Можна було б сказати, що в зраді об'єктом є «державна царської величності», тобто саме буття її влади, а в «скопі та змові» – «указ государя», тобто певний припис державної влади, який нітрохи не зачіпає питання про її буття²⁰.

Треба зазначити, що тодішня судова практика, з одного боку, розрізняла зраду та «скоп і змову», з іншого – не задовольняючись характеристиками «Уложення», виробила особливу юридичну формулу – «бунт проти великого государя». Іноді для позначення «скопа та змови» використовувався термін «мятеж». Якщо проти першого словосполучення загалом не було заперечень (ймовірно, це пояснювалося тим, що в «Уложенні» вказувався швидше спосіб вчинення діяння, ніж сутність злочину), то застосування терміна «мятеж» викликало критику, оскільки він за своїм змістом був ширшим, ніж «скоп і змова», мав на увазі всілякий народний рух, зокрема спрямований на повалення верховної влади.

Отже, проведений аналіз положень «Соборного уложення» 1649 р., присвячених характеристиці «скопу та змови» як державного злочину, дає змогу стверджувати про досить високий ступінь захисту державної влади та її представників на законодавчому рівні, порівняно з попереднім історичним періодом і попередніми джерелами кримінального права на українських землях. У досліджуваному документі існує досить чітка характеристика цього злочину, а також докладно встановлюється система покарань за його скоєння.

Анотація

Стаття присвячена аналізу та кримінально-правовій характеристиці «скопу та змови» як державного злочину відповідно до норм «Соборного уложення» 1649 р., яке діяло на українських землях. У ній встановлено, що за «Соборним уложенням» це діяння посягало на основи державного ладу й за нього були передбачені суворі покарання. Крім того, у статті проаналізовано склад цього державного злочину, а також систему покарань за його вчинення.

Summary

The article is devoted to the analysis and the criminal-legal description of the “osprey and conspiracy” as a state crime in accordance with the norms of the Code of Law of 1649. It establishes that under the Code of Law this act encroached on the foundations of the state system and severe punishment was provided for it. In addition, the article analyzes the composition of this state crime, as well as the system of penalties for its commission.

Використана література:

1. Агузаров Т.К., Грачева Ю.В., Чучаев А.И. Уголовно-правовые проблемы охраны власти (история и современность): монография. М.: Проспект, 2016. 336 с.
2. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 445 с.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. СПб.– К., 1909. 411 с.
4. Ільницька С.В. Історія становлення законодавства про кримінально-правову охорону конституційного ладу України. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2013. Вип. 58. С. 289–295.
5. Котошихин Г.К. О России в царствование Алексея Михайловича. М.: РОССПЭН, 2000. 272 с.
6. Линовский В.А. Исследование начал уголовного права, изложенных в «Уложении» царя Алексея Михайловича. Одесса, 1847. 533 с.

²⁰ Тельберг Г.Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. М., 1912. С. 135.

7. Маньков А.Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России. Л.: Наука, 1980. 340 с.
8. Рогов С.Л. Государственные преступления в российском законодательстве и правоприменительной практике середины XVII – начала XX веков: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01: Нижний Новгород, 2012. 157 с.
9. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб., 1903. 476 с.
10. Соборное уложение 1649 года. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 3: Акты Земских соборов. М.: Юрид. лит., 1985. 512 с.
11. Тельберг Г.Г. Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. М., 1912. 376 с.
12. Тихомиров М.Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. М.: Издательство Московского университета, 1961. 444 с.
13. Чистякова Е.В. Городские восстания в России в первой половине XVII века. Воронеж, 1975. 351 с.

Vadim Kozlanyuk,

*Postgraduate Student of the Department of History of State and Law
National University "Odessa Law Academy"*